

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 10 (2004), nr 2, s. 479-490

RIVISTA LITURGICA 5-6 (2003); 1-4 (2004)

Papież Pius X w motu proprio *Inter sollicitudines* z 1903 r. zwrócił uwagę na potrzebę odnowy Kościoła poprzez aktywne uczestnictwo wiernych w sprawowaniu świętych tajemnic. We wrześniu 1953 r. zorganizowano w Lugano kongres związany z 50-tą rocznicą wydania papieskiego dokumentu. Tematem wiodącym kongresu było aktywne uczestnictwo wiernych w liturgii. Jednym z uczestników tego wydarzenia był kard. G. Agustoni, który publikuje w piątym zeszycie RiL z 2003 r. artykuł „*Actuosa participatio*” *Cinquant'anni fa il Convegno internazionale di studi liturgici a Lugano, 14-17 settembre 1953* („Czynne uczestnictwo. Pięćdziesiąt lat od międzynarodowego kongresu studiów liturgicznych w Lugano, 14-17 września 1953 r.”, s. 693-712). Autor przywołuje kontekst historyczny i kościelny kongresu i stara się wykazać jego wpływ na treść soborowej konstytucji *Sacrosanctum Concilium*.

Drugi artykuł dotyczy osoby papieża Pawła VI jako liturgisty i nosi tytuł *Paolo VI. Dal movimento liturgico alla riforma: una liturgia eucaristica e pasquale* („Paweł VI. Od ruchu liturgicznego do reformy: liturgia eucharystyczna i paschalna”, s. 713-728). L. Conti uwydatnia, że na formację G.B. Montiniego i na jego pojmowanie liturgii duży wpływ wywarł ruch liturgiczny, co w okresie jego pontyfikatu zaowocowało reformą liturgiczną inspirowaną przez Sobór Watykański II i realizowaną w okresie posoborowym. W podejściu do liturgii Pawła VI cechuje otwarcie się na postulatory ruchu liturgicznego i zarazem wierność tradycyjnej doktrynie teologicznej.

Inny autor, A.C. Chenis, stara się ukazać uwrażliwienie Pawła VI na piękno sztuki, co czyni w artykule *L'incidenza di Giovanni Battista Montini nel dialogo tra Chiesa e arte contemporanea* („Wpływ Giovanni Battisty Montiniego na dialog

Kościół ze współczesną sztuką”, s. 729–744). Papież żywo interesował się relacją między sztuką a moralnością i potwierdzał rolę sztuki w wychowaniu, w życiu społecznym i liturgicznym. Apelował do artystów, aby ich dzieła były czytelne i przez to uszczęśliwiały. Bolał nad tym, gdy tworzyli oni dzieła niezrozumiałe nawet dla nich samych. Nalegał, aby artyści chrześcijańscy tworzyli dzieła, które formują religijnie, które służą Kościołowi i jego liturgii.

Adele Colombo w swoim studium zastanawia się, czy teolog Salvatore Marsili był profetycznym zwolennikiem nauk humanistycznych w liturgii (*Il teologo Salvatore Marsili, profetico fautore delle scienze umane in liturgia?*, s. 745–764). Marsili, benedyktyński teolog i liturgista, przez długi okres swego życia współpracował z czasopismem „Rivista Liturgica”, publikując w latach 1934–1948 aż 54 artykuły. Po dwunastoletnim okresie „posłusznego milczenia” ponownie zaczął publikować artykuły dotyczące przede wszystkim teologii liturgii i symboliki antropologicznej w liturgii. Poświęcił wiele uwagi studiowaniu obecności kapłaństwa Chrystusa w ludziach wierzących.

Na przestrzeni dziewięćdziesięciu lat swego istnienia RiL wiele miejsca poświęciła mariologii, czego widocznym dowodem jest 105 artykułów i studiów „Maryjnych”. E. Kajetár w studium *La dimensione culturale della „mariologia” nella storia di „Rivista Liturgica”* („Wymiar kulturowy «mariologii» w historii «Rivisty Liturgica»”, s. 765–790) stara się ukazać syntezę 79 publikacji z lat 1914–1963. Wyszczególnia on cztery grupy artykułów: Maryja i Bóg w Trójcy; misterium Dziewicy Maryi; Maryja i ludzkość lub świat oraz tzw. publikacje „poza grupą”, czyli takie, których nie można zakwalifikować do trzech grup poprzedzających. Wszystkie te publikacje wykazują, że tam, gdzie jest Jezus, tam też jest Maryja. Jest Ona obecna w życiu sakramentalnym Kościoła, jest także w roku liturgicznym. Jej obecność jest przede wszystkim „moralna”, gdyż jej misją jest macierzyństwo, pośrednictwo i wstawiennictwo.

Kolejne studium dotyczy lingwistyki i homiletyki (*Linguistica e omiletica*, s. 791–814). Simona Borello wykazuje, że te dwie dziedziny mogą wzajemnie się ubogacać przez ich „wspólny dialog”. Uwydatnia ona charakterystyczne wyrażenia języka religijnego w Kościele katolickim i podkreśla specyfikę tego języka, który dotyczy często rzeczywistości znajdującej się poza postrzeganiem zmysłowym. Zauważa ona, że współczesna homilia przeżywa kryzys wynikający m.in. z powodu języka i wyrażen, które nie są komunikatywne. Język homiletyczny powinien być dostosowany do sytuacji społeczno-lingwistycznej wspólnoty, do której jest kierowany. Ma on kształtować relacje międzyludzkie i prowadzić do zaangażowania, podejmowania decyzji, do zaufania i aktu wiary.

Feliciano Innocente w swoim studium stara się przybliżyć oblicze Boga Ojca w eucharystii *Mszалу rzymskiego* Kościoła włoskiego (*Il volto di Dio Padre nell'eucologia del Messale romano della Chiesa italiana*, s. 815–842). Ogranicza on swoje badania do kolekty drugiego wydania mszału z 1983 r. W kolekcie szczególnie wydzwięk ma modlitwa błagalna, która poprzedzona jest wychwalaniem jakiegoś przy-

miotu Boga. Prośby dotyczą Bożej pomocy. Kolekty mają logiczną strukturę i przejawiają niekiedy pewne związki z modlitwą *Ojciec nasz*. Oblicze Boga Ojca jawi się jako „kochające” i „intensywnie uczuciowe”

W *Notach* zamieszczono trzy artykuły. Bp A. Giglioli wyraża swoje krytyczne spostrzeżenia i uwagi dotyczące włoskiego tłumaczenia Biblii dla użytku liturgicznego; czyni to w artykule *Sulla revisione della traduzione italiana della Bibbia* („O rewizji włoskiego tłumaczenia Biblii”, s. 843–852). Tłumaczenie zostało zatwierdzone przez Plenarną Konferencję Episkopatu Włoch w 2002 r.

Andrea Bozzolo stara się ukazać na podstawie teologii Odo Casela, w jaki sposób należy przywrócić symbolowi rytualnemu realizm teologiczny, przewyciężając współczesne pęknięcie między wiarą, sakramentem i relacją mistyczną. Bozzolo swoje opracowanie zatytułował *Rileggere Odo Casel* („Odczytać ponownie Odo Casela”, s. 853–864).

Ostatni artykuł w *Notach* dotyczy stowarzyszenia wdów w archidiecezji Catanzaro-Squillace (*L'Ordine delle vedove nell'arcidiocesi di Catanzaro-Squillace*, s. 865–875). Nicola Criniti podkreśla, że we wspomnianej archidiecezji w 1995 r. zawiązała się wspólnota złożona z wdów, której celem stało się uświęcenie i służba dla innych. W 1999 r. zostało zatwierdzone *Ordo viduarum*, które autor omawia.

W dziale *Dossier* czterech liturgistów snuje refleksję na temat obrządków w oparciu o wytyczne konstytucji *Sacrosanctum Concilium*.

Zeszyt szósty RiL z 2003 r. ograniczony został do kwestii związanych z czterdziestolecie ogłoszenia *Konstytucji o liturgii świętej*.

Antonio Melloni, nawiązując do tej rocznicy, stara się wykazać, że niektóre elementy zawarte w KL obejmują treść specyficzną i nową. W studium „*Sacrosanctum Concilium*” 1963–2003. *Lo spessore storico della riforma liturgica e la ricezione del Vaticano II* („*Sacrosanctum Concilium* 1963–2003. Szczelność historyczna reformy liturgicznej i recepcja Soboru Watykańskiego II”, s. 915–930) zauważa, że w pierwszych latach po wydaniu KL w niektórych kręgach teologicznych zaczęto podchodzić do tego dokumentu krytycznie. Jednakże po 40 latach można powiedzieć, że KL nakreśliła pewną swoistą eklezjologię i stała się szczytem „odnowielskiego” ruchu. Pluralizm, który został wdrożony przez reformę, poszedł dalej, niż to przewidywali ojcowie soborowi, ponieważ intuicyjnie wyczuwano, że celebrycja powinna nadawać formę Kościołowi.

Pewien wpływ na ukształtowanie się KL miały publikacje zawarte w RiL na przestrzeni pięćdziesięciu lat, od 1914 do 1963 r. Z kolei publikacje posoborowe objaśniały i pogłębiały treści, jakie niosła ze sobą reforma i odnowa liturgiczna. Tym zagadnieniom poświęca swoje studium Manlio Sodi, nadając mu tytuł *Tra movimento, riforma e rinnovamento: il servizio di „Rivista Liturgica”* („Między ruchem, reformą i odnową: służba czasopisma «Rivista Liturgica»”, s. 931–964). W okresie pięćdziesięciu lat poprzedzających sobór watykański II ruch liturgiczny we Wło-

szech stawał się coraz mocniejszy dzięki czasopismu RiL, które go popularyzowało, popierało i cierpliwie wyjaśniało jego kwestie. Od 1964 r. następuje w czasopiśmie tzw. *Nova seria*, która zbiega się z początkiem zwrotu liturgicznego, wynikającego z reformy soborowej. Przez dwadzieścia lat (1964–1983) „Rivista” zaznacza swój wkład w reformę poprzez spojrzenie krytyczne, rzeczowe i konstruktywne. Jest to okres publikowania nowych ksiąg liturgicznych i różnych dokumentów na temat liturgii. Wszystkie te publikacje są zgłębiane w RiL w świetle biblijnym, liturgicznym i teologicznym. Przez kolejne dwadzieścia lat (1984–2003) prace są nadal kontynuowane w takiej perspektywie, jak poprzednio.

Obraz tematów poruszanych przez RiL na przestrzeni 1964–2003 r. oddaje tzw. indeks czterdziestoletni, zamieszczony na stronach 965–1036.

Pierwszy numer RiL z 2004 r. nosi tytuł *Diventare cristiani oggi: tra realtà, attese e sfide* („Stawać się chrześcijanami dzisiaj: między rzeczywistością, oczekiwaniami i wyzwaniem”). Większa część zeszytu poświęcona jest zagadnieniu inicjacji chrześcijańskiej. Studia dotyczące tej kwestii poprzedza artykuł kard. W. Kaspera „*Unitatis redintegratio*”. *Il carattere teologicamente vincolante del Decreto sull’ecumenismo del concilio Vaticano II* („*Unitatis redintegratio*. Teologicznie wiążący charakter dekretu o ekumenizmie Soboru Watykańskiego II”, s. 19–27). Artykuł pojawia się w związku z 40-tą rocznicą promulgowania dekretu o ekumenizmie. Dekret dał impuls dla rozwoju ruchu ekumenicznego, który obecnie, obok postępów, napotyka na dawne i nowe podziały. Papież Paweł VI oznajmił, że zbliżenie ekumeniczne było jednym z celów zwołania tego soboru. Potrzebny więc był dekret, który przyczyniłby się do rozbudowania zmysłu ekumenicznego u wielu chrześcijan. Mimo zmiennych sytuacji na polu ekumenicznym, powinniśmy troszczyć się o to, aby dekret *Unitatis redintegratio* rozwinął swoją żywotność w teologii i praktyce.

Pierwszy artykuł w zespole studiów dotyczących inicjacji chrześcijańskiej nosi tytuł *La Chiesa, sorgente e approdo dell’iniziazione cristiana* („Kościół jako źródło i przystań inicjacji chrześcijańskiej”, s. 29–46). A. Fontana podkreśla w nim, że Kościół jest wspólnotą, która rodzi chrześcijan w każdym czasie. Kościół próbuje prowadzić dialog z każdym człowiekiem i proponuje mu zbawienie w Chrystusie. Swoją misję prowadzi przede wszystkim w parafiach poprzez kapłanów, katechetów i wspólnotę wiernych. W wielu parafiach potrzebne są grupy katechumenalne, których zadaniem jest pomaganie ludziom w zintegrowaniu się, w odpowiadaniu na słowo Boże i w przemianie życia w relacji do Chrystusa. Grupy takie stają się narzędziem w towarzyszeniu osobom zmierzającym do przyjęcia chrześcijańskiej wiary. Grupie katechumenalnej towarzyszy małżeństwo z danej parafii, natomiast rodzice chrzestni są wybierani przez katechumena.

Inicjacja chrześcijańska jest drogą, o której mówi G. Venturi w artykule *L’iniziazione cristiana è un itinerario* (s. 47–58). Centrum tej drogi stanowi celebrowanie trzech sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego. Autor omawia tę drogę w oparciu

o *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych z 1978 r. oraz liczne dokumenty wydane przez Konferencję Episkopatu Włoch.*

G. Bonaccorso przedstawia pobieżne studium problemów dotyczących wtajemniczenia chrześcijańskiego we współczesnej rzeczywistości (*Iniziazione cristiana e sensibilità postmoderna*, s. 59–72). Stwierdza on, że chrześcijaństwo nie jest zwyczajną religią kulturową, ale jest wiarą otwartą na wszystkie ludy. Ma ono sięgnąć krańców ziemi i przeniknąć wszystkie kultury, co łączy się z różnego rodzaju trudnościami i wyzwaniem. Trzeba tutaj liczyć się z koniecznością inkulturacji, jak też z przekazaniem treści uniwersalnych, odpowiadających wszystkim kulturom. Trudność polega na tym, że nieraz trzeba posługiwać się językiem abstrakcyjnym, który często jest trudny w odbiorze, co z kolei powoduje, że zainteresowanie religią jest krótkotrwałe. Problemem dla przekazu wiary staje się dzisiaj globalizacja oraz homologacja, gdzie wszystko jest równe i jednakowe, co w konsekwencji prowadzi do sekularyzacji lub fundamentalizmu. Inną kwestię stanowią metody współczesnego komunikowania się „bez przestrzeni i w pewnym sensie bez czasu”, a także tworzenie rzeczywistości wirtualnych. Są to problemy, przed którymi staje wtajemniczenie chrześcijańskie, które opiera się na gestach, słowach, przestrzeni, czasie oraz łączy się z cielesnością i rytuałem.

Wedle Castellano Cervera, wtajemniczenie chrześcijańskie przedstawia się jako mistagogiczna droga wiary. Wiara odgrywa tu istotną rolę i wzrasta wraz z postępem na drodze katechumenatu. Podobnie wzrasta dyspozycyjność wobec Chrystusa. W artykule *L'iniziazione cristiana, itinerario progressivo di fede e di conformazione a Cristo* („Wtajemniczenie chrześcijańskie, postępująca droga wiary i dyspozycyjności wobec Chrystusa”, s. 73–82) autor omawia etapy przygotowujące do przyjęcia trzech sakramentów wtajemniczenia; szczególnie wiele uwagi poświęca zagadnieniu wiary, dowodząc, że ta łaska uwidacznia się już na drodze poprzedzającej przyjęcie sakramentów.

Pośród artykułów poświęconych wtajemniczeniu chrześcijańskiemu znalazł się taki, który koncentruje się na sakramencie bierzmowania, ukazując go w aspekcie historycznym, poczynając od pierwszych wieków, a kończąc na dokumentach z 1983 r. Studium nosi tytuł *Il sacramento della confermazione. Evoluzione storica della prassi sacramentale dell'iniziazione cristiana e criteri teologico-pastorali circa la scelta dell'età di conferimento* („Sakrament bierzmowania. Ewolucja historyczna praktyki sakramentalnej wtajemniczenia chrześcijańskiego i kryteria teologiczno-pastoralne dotyczące wieku ich udzielania”, s. 83–105). A. Lameri uwydatnia tu jedność trzech sakramentów wtajemniczenia, mówi o roli biskupa i kapłana w ich udzielaniu i omawia wiek przyjmujących sakrament bierzmowania (np. we Włoszech dolną granicą jest 12 lat, a w Hiszpanii — 14 lat). Współcześnie niektórzy wyrażają opinię, że w czasie chrztu dany jest Duch Święty, aby człowiek mógł stać się dzieckiem Bożym, zaś w czasie bierzmowania Duch Święty uzdalnia człowieka do przyjęcia daru królewskiego kapłaństwa.

W dziale *Noty* znajdują się cztery artykuły ukazujące sakramenty wtajemniczenia w świetle duszpasterskim. G. Cavagnoli zastanawia się nad typycznym modelem obrzędów wtajemniczenia chrześcijańskiego dorosłych (*Il RICA modello tipico di iniziazione cristiana: in che senso?*, s. 107–114). Podkreśla on we wtajemniczeniu prymat ewangelizacji, znaczenie parafii i współodpowiedzialność wszystkich wierzących.

P. Sartor omawia projekt wtajemniczenia chrześcijańskiego Kościoła włoskiego w oparciu o trzy *Noty pastoralne* opracowane przez grupę roboczą ustanowioną w 1993 r. (*Il progetto di iniziazione cristiana della Chiesa italiana. Per una prima valutazione delle tre „Note pastorali”*, s. 115–122). Publikacja trzech *Not* nastąpiła w latach 1997–2003. Pierwsza *Nota* dotyczy wtajemniczenia dorosłych; druga wtajemniczenia dzieci od 7 do 14 lat; trzecia przedstawia przykłady niektórych postaci z Ewangelii, które pomagają odczuć pragnienie zbawienia.

Wtajemniczenie chrześcijańskie na przestrzeni swej długiej historii związane jest z osobami, które towarzyszą kandydatom do chrztu; chodzi mianowicie o rodziców chrzestnych i poręczycieli. Temu zagadnieniu poświęcony jest artykuł A.M. Calapaj Burlini pt. *Il padrinato oggi. Elementi per una valutazione alla luce della storia* („Rodzicielstwo chrzestne dzisiaj. Elementy wartościujące w świetle historii”, s. 123–129). Ostatni artykuł w *Notach*, którego autorem jest G. Morante, nosi tytuł *Linee catechistico-liturgiche e prospettive pastorali* („Linie katechetyczno-liturgiczne i perspektywy pastoralne”, s. 130–141). Jest to refleksja nad tymi, którzy otrzymali niektóre sakramenty, ale żyją w stanie religijnej obojętności lub w pewnego rodzaju religijności tradycyjnej. Od nich wymaga się nowego nawrócenia.

W dziale *Actuositas* jest artykuł C. Braga pt. *La «Comissione Piana» per la riforma liturgica* („«Komisja Piusowa» do spraw reformy liturgicznej”, s. 142–160). Chodzi tu o komisję ustanowioną w 1948 r. przez Piusa XII. Pomysł takiej komisji został przedstawiony papieżowi przez kard. C. Salotti w 1946 r. C. Braga mówi o osobach należących do tej komisji i o dokumentach, które zostały przez nią opracowane w okresie przedsoborowym.

Ostatni artykuł zeszytu dotyczy prośby skierowanej do papieża Jana Pawła II na łamach czasopisma „30 Giorni nella Chiesa e nel mondo” 11 (2003), s. 4–5. Chodzi w tej prośbie o przywrócenie trzy *Zdrowaś Maryjo* na końcu mszy św. Barba omawia tę kwestię, naświetlając ją różnymi decyzjami papieży dotyczącymi modlitw po mszy św. Jego artykuł nosi tytuł *Una „supplica” estemporanea. In margine all’equivocità di una proposta* („Zaimprovizowana prośba. Na marginesie dwuznaczności pewnej propozycji”, s. 161–166).

W numerze drugim RiL z 2004 r. poświęcono 90 stron na artykuły tematycznie związane z *Martyrologium romanum* opublikowanym w 2001 r.

Roberto Fusco w artykule *Il Martirologio: una „rassegna” della santità nel tempo della Chiesa* („*Martyrologium*: «przeгляд» świętości w czasie Kościoła”, s. 185–202) ukazuje świętość jako naśladowanie Chrystusa, mówi o kulcie świętych oraz o martyrologiach w różnych okresach Kościoła.

Mario Lessi-Ariosto wyjaśnia *Praenotanda*, czyli wprowadzenie teologiczne i pastoralne zawarte w *Martyrologium* (*Martirologio Romano: comprendere i Praenotanda*, s. 203–215). Rozwija on temat świętości, kultu świętych oraz uzasadnia, dlaczego *Martyrologium* powinno być uważane za księgę liturgiczną.

A. Lameri snuje refleksję na temat czytań biblijnych w *Martyrologium* (*Letture bibliche nel Martirologio. Per una tipologia della santità*, s. 217–227). W księdze znajduje się 65 perykop biblijnych, z czego 28 wzięto ze Starego Testamentu i 37 z Nowego Testamentu. Czytania zawarte w *Proprium de tempore* i w *Proprium sanctorum* zawierają bogactwo treści i odpowiadają tematyce świętości, natomiast w sekcji *Communia* są perykopy z teologicznego punktu widzenia raczej ubogie i mało zbieżne z wytycznymi zawartymi w *Praenotanda*.

Kolejne studium poświęcone jest modlitwom z *Martyrologium* (*Il „corpus orationum” del „Martyrologium Romanum”*, s. 229–244). M. Barba analizuje 37 modlitw, wykazując wymiar teocentryczny, chrystologiczny, pneumatologiczny, eklezjologiczny i eschatologiczny świętości i kultu świętych. Warto tu zauważyć, że niemal wszystkie oracje mają związek z dawną tradycją, czego dowodem jest ich pochodzenie: 23 z nich pochodzi z *Sakramentarza z Werony*, 7 z *Sakramentarza gelazjańskiego*, a tylko jedna z brewiarza z 1960 r. Teksty te podkreślają, że Kościół widzi w świętych realizację swego powołania do świętości.

Valeria Trapani prezentuje studium poświęcone świętości ludzi świeckich w *Martyrologium*. Eksponuje wyływające z tej księgi typologie świętości (*La santità dei laici nel „Martyrologium Romanum”. Analisi delle tipologie emergenti*, s. 245–254). Najszerzej reprezentowaną grupą pośród świętych mężczyzn są eremici, po nich idą ewangelizatorzy i czyniący dzieła miłosierdzia. Wśród kobiet najszerzej reprezentowane są dziewice, potem wdowy, żony i matki.

W *Notach* Carlo Cibien stawia w tytule swego artykułu pytanie: Czy można myśleć o pastoralnym zastosowaniu *Martyrologium*? (*È pensabile un uso «pastorale» del Martirologio?*, s. 255–258). Autor nawiązuje do *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, które powołując się na *Martyrologium*, podkreśla konieczność pouczenia wiernych o relacji obchodów związanych ze świętami do celebracji misterium Chrystusa. Proponuje m.in. czytanie z *Martyrologium* dla grup parafialnych odmawiających wspólnie liturgię godzin lub uczestniczących w Eucharystii.

Krótkie życiorysy świętych znajdują się w *Mszale i Liturgii godzin*, dłuższe zaś w *Martyrologium*. Refleksje nad tymi życiorysami i ich wzajemnymi powiązaniem snuje R. Dalla Mutta w artykule «*Elogi*» del *Martirologio* e «*notizie*» del *Messale e della Liturgia delle Ore. Raffronto e dialogo di testi affini* (s. 259–264).

Martyrologium dzieli mieszkańców nieba na świętych, błogosławionych i męczenników. R. Bracchi w artykule *Le sfumature della santità* („Odcienie świętości”, s. 265–274) wyjaśnia etymologię terminów: *sanctus*, *beatus* i *martyr*.

W *Horyzontach* Virginio Sanson nawiązuje do przestrzeni celebracji, koncentrując swoją uwagę na sztuce w liturgii we Włoszech w 40 lat od wydania *Konstytucji o liturgii świętej (Gli spazi della celebrazione. L'arte per la liturgia in Italia a 40 anni della „Sacrosanctum Concilium”, s. 275–294)*. Omawia m.in. ołtarz, ambonę, sedilia, tabernakulum, baptysterium i konfesjonał. Wskazuje na przepisy dotyczące lokalizacji i wyglądu tych „celebracyjnych elementów”

M. Pavone poświęca swoje studium liturgii i tradycji, zwracając uwagę na ich nierozzerwalne powiązania. Jego artykuł jest zatytułowany *Liturgia e tradizione. In margine al rapporto «lex orandi» – «lex credendi», s. 295–305*. Wiara i praktyka związane są w księdze liturgicznej, w której krystalizuje się w sposób dynamiczny rzeczywistość liturgiczno-sakramentalna, którą jest misterium zbawienia (*lex credendi*) w akcie celebrowania (*lex orandi*) dla życia Kościoła (*lex vivendi*).

W *Dossier* zamieszczono cztery krótkie omówienia tematu muzyki i śpiewów liturgicznych (s. 307–327).

Zeszyt trzeci z 2004 r. niemal w całości został poświęcony relacjom sakramentów do życia moralnego. Pierwsze studium zeszytu nosi tytuł *Sacramenti e vita morale. Dalla manualistica alla riflessione postconciliare („Sakramenty i życie moralne. Od podręczników do refleksji posoborowej”, s. 349–370)*. Relacja sakramentów do życia moralnego uwidacznia się na płaszczyźnie wiary, modlitwy i życia (*lex credendi, lex orandi, lex vivendi*). Wiara wymaga od chrześcijanina, aby w swoich codziennych wyborach kierował się miłością kontemplacyjną. Integracja wiary z życiem i liturgią musi być obecna na poziomie refleksji naukowej. Autor przybliży relacje zachodzące między sakramentami a życiem moralnym od początku chrześcijaństwa, poprzez refleksję scholastyczną, trydencką, potrydencką, zawartą w podręcznikach neoscholastycznych, wyrażoną na soborze watykańskim II i w okresie posoborowym.

Drugi artykuł dotyczy związku Pisma Świętego z celebracją i życiem moralnym (*La Scrittura e il legame «celebrazione – vita morale». Alla ricerca del fondamento, s. 371–380*). Renato De Zan stwierdza, że w oparciu o wybrane perykopy Starego i Nowego Testamentu można się przekonać, iż między doświadczeniem celebracji a zobowiązaniem moralnym istnieje nierozzerwalny związek. Wymagania moralne poprzedzają celebrację, towarzyszą jej i następują po niej. Wyrażają to w sposób szczególny następujące perykopy: Am 4,4-5; Wj 19,4-6; 1 Sm 15,22-23; Syr 35,1-3; J 4,21-24; 6,32-58; Rz 6,1-7 i 1 Kor 11,27-32.

Réal Trambly zatytułował swoje studium *Sacramenti e vita morale („Sakramenty i życie moralne”, s. 381–390)*. Wyraża on zdziwienie, że w wielu podręcznikach teologii moralnej nie ma żadnej lub prawie żadnej aluzji do Eucharystii. A przecież Eucharystia, podobnie jak chrzest, jest głęboko powiązana z życiem moralnym, co można wywnioskować z perykop nowotestamentalnych. W czasie Eucharystii Syn ofiaruje się za nas Ojcu w Duchu Świętym. Uwielbienie Ojca jest w niej organicznie związane ze służbą braciom.

Liturgia e bioetica — to tytuł studium autorstwa Ignazio Schinella (s. 391–410). Wspólnota chrześcijańska od początku swego istnienia proponuje ewangelizację jako przekaz „Słowa życia” (1 J 1,1–4) i jako sposób życia w oparciu o słowa ukazujące drogę zbawienia i życia. Ci, którzy uczestniczą w Słowie, sakramentach i sakramentaliach, otrzymują moc Ducha Chrystusa, który dokonuje przemiany, rozwijając w nich boskie życie przez wiarę, nadzieję i miłość. Dzięki życiu sakramentalnemu Pascha Chrystusa staje się regułą chrześcijan; śmierć i życie stają się ruchem i moralnym programem ich egzystencji. Liturgia przedstawia to, co jest duchowe poprzez czynności fizyczne i staje się przestrzenią chrześcijańskiego modelu bioetyki. I tak wzrasta „człowiek wewnętrzny”, czyli „człowiek liturgiczny”, którego można przeciwstawić człowiekowi „techniczno-racjonalno-utilitystycznemu”

W *Notach* zamieszczono sześć krótkich opracowań, z których pierwsze jest poświęcone spojrzeniu Bernarda Häringa na zagadnienie sakramentów w teologii moralnej. S. Majorano w publikacji zatytułowanej *I sacramenti al centro. La prospettiva di Bernard Häring* (s. 411–416) postrzega, że niemiecki moralista w swoich dziełach dążył do umieszczenia sakramentów w centrum teologii moralnej. Sakramenty, jako znaki uprzywilejowane w adoracji, stanowią punkt dojścia w syntetycznej wizji chrześcijańskiego życia.

B. Petrà skupia swoją uwagę na poglądach Don E. Saliensa, metodystycznego teologa, który pisał na tematy liturgiczne, duchowościowe i społeczne. Artykuł Petry nosi tytuł *Liturgia, etica e teologia metodista. Alcune annotazioni su Don E. Saliens* („Liturgia, etyka i teologia metodystyczna. Pewne uwagi dotyczące Don E. Saliensa”, s. 417–423). W liturgii chrześcijańskiej jest zestaw pierwotnych symboli i pewien wąż symbolicznych czynności pierwotnych, które potrafią nadać formę chrześcijańskiej egzystencji poprzez aktywne uczestnictwo celebrujących, którzy otwierając się na liturgiczną czynność, stają się dla niej również miejscem wyrazistej i konkretnej aktualizacji.

Spojrzenie prawosławne na relację sakramentów do etyki wyrażone zostało przez G. Mantzaridisa w opracowaniu *Sacramenti ed etica. La lezione della tradizione ortodossa* (s. 425–429). Przedstawia on sakramenty jako rzeczywistość o charakterze normatywnym. Powodują one w duszy wierzącego pewien etos nowego życia, etos boski. Człowiek został bowiem stworzony na podobieństwo Boże i dlatego wchodzi w komunie z boską energią i życiem.

Nota Guido Galatti dotyczy sakramentów i życia moralnego w katechezie (*Sacramenti e vita morale nella catechesi*, s. 431–436). Sakramenty pełnią funkcję nie tylko pomocniczą w życiu moralnym chrześcijanina, ale jako znaki odkrywają i uzasadniają specyficzne znaczenie jego moralnych obowiązków. Moralność chrześcijańska w KKK jest postrzegana jako ochrona i rozwój godności chrzcielnej.

Carlo Carloti prezentuje notę pt. *L'accesso all'eucaristia. Morale e diritto dinanzi ai divorziati risposati* („Dostęp do Eucharystii. Moralność i prawo wobec roz-

wiedzionych i ponownie zaślubionych”, s. 437–444). Dostęp do Eucharystii ma swoje rozwiązanie w sakramencie pokuty, w którym stawiane są konkretne warunki, do których zachowania penitent powinien zobowiązać się ze szczerą i dobrą wolą.

Problemy związane z zawieraniem małżeństwa dawniej i dziś naświetla R. Gerardi w studium *Fede personale, convinzioni antropologiche e validità del consenso matrimoniale* („Wiara osobista, przekonania antropologiczne i ważność zgody małżeńskiej”, s. 445–455). W wielu krajach po zawarciu małżeństwa cywilnego następuje sakrament małżeństwa w kościele. Taka sytuacja powoduje liczne problemy dyscyplinarne, etyczne i doktrynalne. Przez wiele wieków chrześcijanie nie zawierali małżeństwa w kościele, taka praktyka zaznacza się dopiero w średniowieczu i małżonkowie zobowiązują się być ze sobą do końca życia. Dla ochrzczonych ważnym jest jedynie małżeństwo sakramentalne. Od zawierających małżeństwo kościelne wymaga się wiary.

Sakramentalność Kościoła i etyka chrześcijańska (*Sacramentalità della Chiesa ed etica cristiana*, s. 457–471) — to artykuł I. Schinella zamieszczony w dziale *Horizonty*. Chrześcijaństwo jest spotkaniem Boga z ludem w Chrystusie. Podstawowa jedność etyczna chrześcijanina realizuje się w Kościele. Misterium Kościoła wyraża się na terenie sakramentów, które tworzą kościelną komunie. Autor opisuje specyfikę sakramentów wtajemniczenia i sakramentu pokuty. Manifestacja Kościoła najlepiej wyraża się w czasie sprawowania Eucharystii, gdzie ludziom wierzącym jest dawany fundament eucharystyczno-eklezjologiczny pomagający kształtować ich życie etyczne.

Autorem ostatniego artykułu w zeszycie jest nieżyjący już włoski liturgista Achille Triacca. Artykuł nosi tytuł *«Solidarietà e lo sviluppo»: radici e frutti dall'eucaristia. In margine all'enciclica «Sollicitudo rei socialis»* („Solidarność i rozwój»: korzenie i owoce Eucharystii. Na marginesie encykliki *Sollicitudo rei socialis*”, s. 473–484). Encyklika cytuje teksty liturgiczne pochodzące z *Liturgii godzin* i z liturgii eucharystycznej. W Eucharystii jest „celebrowana” solidarność ludzka, która prowadzi do wydarzenia zbawczego i wyzwającego. Ta solidarność jest poddana kierownictwu Ducha Świętego i postępującemu procesowi oczyszczenia. Bliźnim jest nie tylko ludzki byt ze swoimi prawami i ze swoją równością wobec wszystkich, ale staje się nim również ten, kto stara się być żywym obrazem Boga Ojca, odkupionym krwią Chrystusa i będącym pod nieustannym działaniem Ducha Świętego.

Czwarty numer czasopisma z 2004 r. poświęcony został w znacznej mierze literaturze liturgicznej. Na początku zeszytu podano życiorysy zmarłych: bpa Mariano Magrassiego, o. Giovanni Marii Rossiego i o. Burkharda Neunheusera.

W *Notach* Mauro Guerrini pisze na temat dzieł liturgicznych w języku włoskim i o regułach ich katalogowania (s. 513–534). G.M. Campagnoni (i inni) omawia *Ewangeliarz* i jego zastosowanie w rycie rzymskim i ambrozjańskim (s. 535–553). G. Baroffo prezentuje zestaw bibliograficzny odnoszący się do tropów w kodeksach włoskich (s. 555–596). C. Chenis podaje kilka uwag odnoszących się do ikonografii

chrześcijańskiej (s. 597–603). M. Augé przybliży wydany w 2004 r. Rytuał rzymski z 1614 r. Abp F.P. Tamburrino prezentuje swoje spostrzeżenia odnośnie do *Ordo Missae* Pawła VI (s. 609–614). Później następują recenzje kilku książek i wykaz alfabetyczny (według nazwisk autorów) publikacji o treści liturgicznej z różnych lat.

O. Kazimierz Lijka OMI